

בארץ החפצים החופשיים

תמר אלאור

מתישהו, לקראת תום העשור הראשון של האלף השלישי, חדרו למרחב האנתרופולוגי מפלצות. במהלך העשור השני הצטרפו אליהן יצורים היברידיים נוספים; אבנים התחילו לדבר, פטריות העבירו מסרים מתחת לפני האדמה, עלי היער הצטערו על מות אחד העצים, מדוזות ורכיכות קיבלו צורות דיגיטליות ושימשו למודלים ממוחשבים של תצורות קיום.

האנתרופולוגיה לא הייתה מעולם מרחב עבודה פנוי מיצורים מורכבים או "מוזרים", להפך – שדים, מכשפות, שיקויי תרעלה, ישויות קדמוניות, שמאנים, רוחות ועוד מילא את האתנוגרפיות שכתבו החוקרות על מושאי מחקריהן, כלומר על האחרים. החידוש של ראשית שנות האלפיים היה בכך שהפעם יצורים אלה באו לתאר אותנו, את כולנו. פואטיקה חדשה הוכנסה לשימוש כדי להגיד דברים חדשים, ועד מהרה התגבשה לסוגת כתיבה אקדמית הקרובה מאוד לזו של המדע הבדיוני.

פיתוח סוגה זו נבע מן המהלכים המצטברים של שחיקת ייחודו של המין האנושי אל מול סביבתו החיה הצומחת והדוממת, ובתוכה, שחיקה שהיא שלב נוסף ורדיקלי בסולם ביטולי ההבחנות בין

המינים – תחילה בין המינים האנושיים שהובדלו על פי גזע, מין, אתניות, מעמד, לאום, מיקום גיאוגרפי ועוד, ואחר כך שחיקה של מיונים המבוססים על ההבחנה בין המין האנושי לבין בעלי החיים, הצומח, הסביבה ומרחביה הגיאוגרפיים מעל ומתחת לפני הקרקע, אוצרות טבע, משאבי ייצור, מכונות ורובוטים ועוד (human/non-human). המינים הוטחו אלה באלה קודם כול כדי לבטל את מינם. התרחבות הטשטושים בין המינים באנתרופולוגיה (ובכלל) לא קרתה משום שההבדלים הראשוניים שאליהם נדרשה (למשל בין מרכז ופריפריה) נמסו בתהליך ההתכה של הכתיבה; זה כידוע לא ממש התרחש במציאות החברתית, למרות שינויים משמעותיים שקרו וקורים. הגישושים אחר לשונות אפשריות חדשות הונעו מן החובה של המדעים והאמנויות לסמן ולפענח תמורות אפשריות, לתאר את הישים הידועים לנו, ויותר מכך – את אלה שאנחנו חשות שעומדים למלא את העולם אחרינו. לשונות אלה דיברו (ועדיין מדברות)¹ בראשית האלף השלישי את הכפילות של סוגת המדע הבדיוני. את המדע ואת הבדיון. בספרו עבודות וחיים טוען קליפורד גירץ כי בבסיס היצירות האנתרופולוגיות הקלאסיות לא עומדות טענות תיאורטיות נדירות או אמיתות חברתיות איתנות; עוצמתן של אלה נובעת, לדעתו, מן הסוגה הספרותית המניעה אותן: הפואטיקה היא זו המצליחה לשכנע את הקוראים כי הכותבת אכן הייתה במקום שעליו היא כותבת, ושהצליחה להכיר ולהבין את התרבות שלמדה. איש מבין אותם קלאסיקונים אינו משתמש בסוגת המדע הבדיוני. ואולם

1. הטיוטות האחרונות של פרק זה נכתבות במרץ 2020. אני מתאפקת מלהתייחס למגפת הקורונה אבל לא יכולה שלא. אני חוזרת לדיאלוג מקוון ביני לבין הסוציולוג יהודה שנהב שהחל לפני קריסת מגדלי התאומים ופורסם כמאמר לאחר מכן, ב-2002, ומגלה שתמיד דיברנו על מפלצות וקטסטרופות אחרות. המאמר נסוב סביב הספר על העיוורון של ז'וז'ה סאראמאגו, ודן בין היתר בגבול שבין סוציולוגיה ואנתרופולוגיה לבין ספרות. עשרים שנים מאוחר יותר הגבול הזה מטושטש ודרוס.

אם ירצה מישוהו לכתוב את גרסת ההמשך לספרו של גירץ ויבחר כמוהו ארבעה נציגים/ות מגוונים מבין מעצבי התחום – סבורה אני שמקומה של סוגת המדע הבדיוני לא ייפקד הפעם.

רוב האנתרופולוגים של ראשית שנות האלפיים המשיכו וממשיכות לעשות "עבודות שדה" ולכתוב אתנוגרפיות סטנדרטיות למדי, שסוגתן ריאליסטית, גם אם פואטית. אולם גם רוב זה אינו יכול להתעלם מן השיח התיאורטי שהתגבש ומתגלגל בעת הזו, שיש בו לא מעט "מדע" ולא מעט בדיון.

העובדה שמשימות עיוניות חדשות מצריכות לקסיקון חדש אינה מפתיעה; היא מקפלת בתוכה אתגר קבוע שבו נצרכים לדבר את הבלתי מוכר בשפה נתונה. אתגר זה העסיק לדוגמה את המחקר הפמיניסטי והביא לשלל פתרונות יצירתיים בלשון, תחביר וסוגות כתיבה. דוגמה אחרת ניתן למצוא במחקר שכתבתי עם חוקרת הספרות ניטה שוחט; הראנו כי אחת התגובות של האנתרופולוגיה לפוסט-קולוניאליזם הייתה עיסוק בסבל. מושאי המחקר נותרו כשהיו, והתמקדו באנשים מוחלשים, בעיקר בעולם המתפתח, אולם ההצדקה לעיסוק בהם התרחקה מ"אחרותם האקזוטי" ונשענה על הסבל הכרוך בחייהם. לצורך זה התפתחו סוגות כתיבה מיוחדות שהתאימו לאתגר החדש (אך לא פגעו ביחסי הסובייקט-אובייקט הישנים).²

ההשפעה של מטא-תיאוריות מדעיות על האנתרופולוגיה גם היא איננה חדשה. קירסטן הסטרופ (Hastrup) מתארת את הגלים הגבוהים שליוו את אדוות המחקר האנתרופולוגי מראשית המאה העשרים. היא מחלקת את ההשפעות למטא-תיאוריות מודרניות כמו אבולוציוניזם, פונקציונליזם וסטרוקטורליזם, ולמטא-תיאוריות פוסט-מודרניות כמו ניתוחי שיח, פרקטיקות חברתיות

2. על העיסוק בסבל בעולם המתפתח ואנתרופולוגיה ראו Elor and Schechet 2000.

והתנסות. מחקרה שפורסם ב־2005 מסתיים עם הגל החווייתי (Hastrurp 2005). אחריו הגיע הגל האונטולוגי שבישר על הצונאמי המכונה אנתרופוקן (Anthropocene)³.

בשיח המפנה אל היש (האונטולוגי) היה לאנתרופולוגים ולמסורת האנתרופולוגית מקום מרכזי. הצונאמי של האנתרופוקן (למרות שמו הכמעט אנתרופולוגי) אפשר למדעים המדויקים ולמדעי החיים והסביבה לשטוף (כמעט) הכול. להם יש כביכול את השפה והכלים לתאר את מצב היקום הכולל. הגיאולוגיה, מדעי הטבע והסביבה, והמדעים המדויקים הגדירו את עידן האנתרופוקן ושלחו אותו לחלל האוויר כ"אירוע" (Baranzoni and Vignola 2017) מבלי שנתנו למושג לטלטל את הדיסציפלינות שלהם. המעטים מתוכם שביקשו לעבוד עם חוקרים מן המדעים ההומניסטיים כדי לייצר תיאוריות מורכבות מצאו חשדנים שביקשו מהם לעבור המרה או חוקרים המתקשים להבין על מה הם מדברים. ברור היה שיש לייצר מרחב לקסיקלי משותף ואחר.

אנה צינג, ממובילות השיח האנתרופוקני באנתרופולוגיה, התייחסה לסוגיה זו בתום הרצאה שנשאה בברנרד קולג' (Tzing 2015). בתשובה לשאלה על היכולת לעבוד עם חוקרים ממדעי היקום והחיים, השיבה: "אם נתחיל לחשוב על עבודתנו כמונחים של סוגה במקום כמונחים של פילוסופיות, יש סיכוי שנוכל לשוחח עם האחרת". ביחד, טענה, אפשר יהיה לפתח מרחב דמיון אקולוגי (ecological imagination) – מרחב המסופר בסגנונות חדשים שיכולים להכיל את האתגרים שמציב האנתרופוקן. התיאורטיקן זולטן סימון (Simon) מסכים שהביקורת של

3. אנתרופוקן (אנתרופו – אדם, קן – חדש): מונח שהוצע לתיאור התקופה הגיאולוגית הנוכחית במקום ההלוקן. תקופה זו מתאפיינת בהשפעה חסרת תקדים של המין האנושי על כדור הארץ. <https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%A0%D7%AA%D7%A8%D7%95%D7%A4%D7%95%D7%A7%D7%9F>

המדעים ההומניסטיים על המדעים האחרים היא קיצונית, ויש בה כדי לסתום את הגולל על האפשרות לספר סיפור משותף (Simon 2018), אבל חשוב לו יותר להדגיש כי הקושי לחבר בין סוגות השיח השונות נובע מאופיו של מושג האנתרופוקן עצמו, שכן זוהי תופעה המתנגדת לסיפוריות: "אנחנו מסוגלים לספר סיפורים באנתרופוקן, ואלה יכולים להיות חדשניים. אולם אני חושב שאיננו מסוגלים לספר סיפורים על אודות האנתרופוקן" (ibid: 5). במהות התפישה של האנתרופוקן עומד לדעתו משהו אנטי-ההליכי: סוף. סוף וקץ למה שאנחנו מכירים ומבינים על היקום ועל עצמנו. בבסיס התופעה עומד משהו נוגד היסטוריה, נוגד היקשים מן העבר על העתיד, מניח שהכול עומד להשתנות ולקטוע את המשך הניסיון שלנו. לספר את האנתרופוקן זה לביית אותו. גם סיפור מבהיל מרגיע במידה מסוימת, ולו בכך שהוא מאפשר לכאורה לדעת מה קרה ומה יקרה (כך לדוגמה עושה נרטיב הקפיטלוקן, התולה את הישגי העידן שלנו, ובעיקר את תחלואותיו, בשיטה הקפיטליסטית). מכאן מבקש סימון להתייחס לנרטיבים של האנתרופוקן כך שיאפשרו סיפורים המכילים סתירות פנימיות, ניגודיות, תהומות וחללים.

ואכן, חלק מן הנרטיבים שהציעה האנתרופולוגיה נקראו כסיפורים מוזרים, אפויים למחצה ואולי כבר מרקיבים, סוגות המדלגות מעל להקשרים היסטוריים, כלכליים, ותרבותיים – חוצות מינים וטופוגרפיות, זמנים וחללים. האתנוגרפיה של האנתרופוקן הוצפה ברוחות, מפלצות ויצורים היברידיים אחרים; הפעם, כאמור, לא של נחקריה אלא של כולנו, של כל היקום כולו. אתנוגרפיה זו נקראת לעיתים ככת לסוגת המדע הבדיוני,⁴ חיבור

4. כדאי לציין שגם בתחומים אחרים שיש להם צד מעשי וצד אמנותי, כמו עיצוב תעשייתי, אופנה, גסטרונומיה ועוד, משתמשים בצורות שונות בסוגות המדע הבדיוני.

כמעט מתבקש בין הרגל המדעית לרגל הספרותית שעליהן עומד הגוף האתנוגרפי.

רבקה אוונס מנסה להסביר במאמרה "האנתרופוקן כ/ומדע בדיוני" (Evans 2018) מדוע האנתרופוקן מופיע כאירוע "מדע בדיוניסטי" (science fictionality). כחוקרת ספרות זו, היא טוענת כי יש בה את היכולת לבצע הזרה קוגניטיבית ולהציע סיפורים אחרים מאלה שאנו מספרים לעצמנו. להבדיל מסוגת הפנטזיה, המדע הבדיוני מחובר לכלכלה, לפוליטיקה ולהיסטוריה – ומחויב להם. הוא קושר בין הווה, עבר ועתידים ומייצר אחריות ורשתות של משמעות ביניהם. עם זאת, יש לו הפוטנציאל לגרום לקריסתם של ההבחנות וההבדלים בין זמנים, מינים וערכים – וככזה הוא סגנון משנה תודעה. זה בדיוק מה שהאנתרופוקן צריך:

המאפיין המדע-בדיוניסטי של האנתרופוקן מסייע לנו לא רק לחשוב על עתידים אפשריים, אלא גם על היסטוריות מסוימות שעשויות לתרום לעתידים שכאלה. זה עוזר לנו לעקוב, מעבר לגבולות המולטימדיה של המדע הבדיוני, אחר המכניזמים של נרטיב ההזרה הקוגניטיבית, הזרה הגורמת לנו ניכור מן ההווה ומסייעת לנו לחשוב על עולמות אלטרנטיביים (ibid: 486).

נדמה כי לבני העת הזו ברורה הרלוונטיות של "שפת המפלצות", או סוגת המדע הבדיוני. ההגיונות שהכיר העולם המערבי מאותגרים ברמה הפוליטית – השיבוש בין אמת לכדיה (fake news), בין מרחב פרטי לרשתות חברתיות, בין תהליכי קבלת החלטות מוסדיים לניהול העולם דרך תאגדי ענק. אין פלא שחלק ניכר מן הייצוגים הנוצרים בעולם המערבי – כמו סדרות טלוויזיה, יצירות אמנות, ספרות, קולנוע וגם מחקר מדעי – נדרשים ל"שפת המפלצות" כדי לעצב שוב ושוב את הדיסטופיות שהם מציעים.

בדברים שלהלן אבקש לתאר את המפגש שלי עם האנתרופוקן במהלך מחקר ארכיאולוגי אנתרופולוגי (ומעט גיאולוגי) שהייתי

שותפה לו. אציע מרחב אתנוגרפי רחב שילך לקראת המפלצות הספציפיות שפגשנו מתחת לפני הקרקע. אבקש לבחון דרך מקרה פרטי אחד את יעילות השימוש בשפת המפלצות של האנתרופוקן. נתקלתי במושג האנתרופוקן בעונת החפירה הארכיאולוגית הראשונה של פרויקט Mirp2016.⁵ ישבנו ליד בור A עם אורחים שהגיעו להתבונן בו, ודיברנו על החתכים שהוא חושף. למדתי שעל יד בורות ארכיאולוגיים מדברים על חתכים. אבל השיחה עם האורחים, הגיאולוג אלון אקרמן והארכיאולוג (של הפרה-היסטוריה) רוני שימלמיץ, התגלגלה הלאה. רוח נשבה ביריעת הרשת השחורה שהצלה עלינו, והכניסה אותנו תחת חופה אחת. לזמן-מה יכולים היו הדיבורים הארכיאולוגיים והגיאומורפולוגיים להסתלסל גם במחשבה האנתרופולוגית. כשנזרק המושג אנתרופוקן, לא הייתי בטוחה שאני לגמרי מכירה אותו, ואלון, שכתב עליו, דייק אותי. למחרת רשמתי לעצמי:

מה עיכב את הגיאולוגים עד ראשית שנות האלפיים? האם הם כה איחרו לחשוב שהסביבה היא נתון שהאדם פועל עליו ולא רק בתוכו? הרי הוא בעצם עוד גורם כמו הרוח והמים. האם מידת השינוי שיצרו ההומינידים הייתה צריכה להגיע לנזקים כבירים שיוצר ההומוספיינס כדי להבין שגם האדם הקדמון עיצב את הסביבה ולא היה רק נתין שלה? הרי כבר ספר בראשית מתאר את המעבר שבוחר האדם לעשות מתפקיד "לעובדה ולשמרה" בגן עדן, לבניית מגדל שראשו בשמים.

חודשיים לאחר מכן, כשפתחתי את שנת הלימודים בשיעור מבוא

---

5. Mikve Israel Rubbish Project – פרויקט מחקרי במימון ה-ISF שהתבצע בשנים 2016–2020 במטמנת הזבל הראשונה של העיר תל אביב, הנמצאת בשדות בית הספר החקלאי מקוה ישראל. את הפרויקט הוביל יחד איתי הארכיאולוג ד"ר אסף נתיב, ובו העסקנו את הגיאומורפולוג ד"ר גלעד שטיינברג, ואת ההיסטוריון והגיאוגרף ד"ר ירון בלסלב. שותף נוסף, ארבל לוי, הוא אספן של "ישראליאנה".

לאנתרופולוגיה, כבר קרא השקף הראשון לתלמידים מעל למסך – ברוכים הבאים לעידן האנתרופוקן. בזמן שחלף מרגע שנחשפתי למושג עד שהצגתי אותו לתלמידיי קראתי עליו לא מעט והמשכתי לעשות זאת לאורך כל שנות העבודה באתר. האזכורים שלו רק הלכו ותפחו. הכנס של האגודה האמריקאית לאנתרופולוגיה בשנת 2017 סימן אותו בנושא מרכזי,⁶ מנועי החיפוש הציעו לי בכל בוקר עוד טקסטים שבוחנים את האנתרופוקן, נעים בין מדעי הסביבה לפילוסופיה, אמנות עכשווית, פוליטיקה, פמיניזם, ספרות ועוד. "רוח הזמן" חלחלה אליי עם תחילת הכתיבה על האתר. שותפי הארכיאולוג ואני הבנו שהמאמץ האנליטי שלנו נע בין הסדרת האתר וממצאיו לבין התעקשות לפענח אותו "כפי שהוא", מעורבב. מכאן הכנסת השיח האנתרופוקני הייתה רק עניין של זמן. האפשרות הראשונה שעימה הגענו לאתר טרם תחילת החפירות התייחסה אליו כ"ארכיון". בהצעת המחקר שהגשנו לקרן הלאומית למדעים תיארנו את מה שאנו מצפים למצוא בחפירות הארכיאולוגיות – כארכיון החומרי של העיר. מה שסולק והוטמן. אפשרות זו כיוונה אותנו, כפי שיסתבר להלן, אל הסוציולוגיה של המיון. זו לימדה אותנו לא מעט, אך התקשתה להתמודד עם ההווה הכאוטית שהציגה בפנינו המזבלה. האפשרות השנייה עלתה לאחר עונת החפירות הראשונה, וכיוונה אותי אל הקרום הדק החותם את החפצים הטמונים. באופציה זו מתפענח המרחב של המזבלה דרך המושג פני הקרקע, וממילא מה שתחתיהם ומה שמעליהם. אל המרחב התלת-ממדי הזה נכנס האנתרופוקן, ועימו הסתננו גם אלינו מפלצת אחת או שתיים.

6. ההרצאה המרכזית – "Anthropology at the Time of the Anthropocene" – ניתנה מפי האנתרופולוג ברוננו לאטור, הנתפש כאחד ממעצבי השיח. <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/139-AAA-Washington.pdf>

המטמנה כארכיון חומרי של העיר

במאמר "ספקות הארכיב", שנכתב לאחר ביקור בתערוכה "אותיות תלויות" של דור גז, כותב חוקר התרבות גדעון עפרת על מופעיו של הארכיון בעולם האמנות מראשית המאה העשרים (עפרת 2014). העיסוק בארכיון לא החל עם כתיבתם עתירת ההשפעה של פוקו ודרידה, אשר שינתה לא מעט את היחס אליו (Foucault 1972; Derrida 1995, 2006). בהקשר האמנותי טוען עפרת: "ביקור בארכיון עירוני, או בכל ארכיון אחר, הוא אכן עניין מרגש ולעיתים אפילו מסעיר, אבל אין די בקוד הטרנדי 'ארכיון' כדי לחולל את הפלאי הכרוך באמנותי".

כמי שהתנסתה בעבודה ממושכת בארכיון בשלב מאוחר יחסית, יכולתי להזדהות בקלות הן עם החשיבות העצומה שמייחסים לו כאתר עבודה וכרעיון, והן עם הקסם וההתרגשות שהוא מעורר. הקדשתי חלק מחודשי קיץ 2016 לקריאה במסמכי אגף התברואה של עיריית תל אביב כדי לנסות ולהבין כיצד ולמה הגיעה האשפה של העיר אל אתר החפירה שבו עבדנו במקוה ישראל. רציתי לגלות בין הניירות איך מתגבשת ההכרה של קהילה חדשה שיש לה יותר מדי, שהצטברו אצלה עודפים בסדרי גודל כאלה הדורשים סילוק חברתי ופינוי מן הפרהסיה. רציתי להבין את הרגולציה שצמחה סביב פינוי האשפה והטיפול בה, ומה היו מקורות ההשראה של מחולליה. הגיבורים שהכרתי בין דפי הארכיון נסעו לקושטא, קהיר, ג'נין, לונדון ואלכסנדריה כדי ללמוד מה עושים שם עם אשפה. גיליתי שמהגרים אלה לפלשתינה חשבו כבר אז על מחזור, קומפוסטציה, שריפה לצורך יצירת אנרגיה, מעקב אחר כמויות ואיכות אשפה לפי שכונות מגורים, ועוד. במקביל למעקב שלי אחריהם, ואחרי הפועלים בשטח שפינו את האשפה מן העיר למטמנה, שוטטתי גם בספרות המחקרית על ההיסטוריה המאוחרת של האשפה (ראו Reno 2009; Strasser 1992). הבנתי שגם חוקרי

האשפה וגם חוקרי הארכיונים מייחסים לפעולות המיון והקטלוג את יצירת מושאי המחקר שלהם. עפרת למשל רואה בארכיון מטפורה של כוח הזיכרון המונע על ידי תאוות סידור, מיון וסיווג. כך גם ההיסטוריונית של האשפה אן סטראסר: "אשפה נוצרת ממיון, מיון מופיע בכל עדות היסטורית הנוגעת לאשפה" (Strasser 2014: 5).

האשפה נוצרת, לפיכך, על ידי פעולה של קטלוג, ואין היא כזו מטעם עצמה. סוציולוגיה של האשפה לומדת את חוקי המיון המכוננים אותה – מיון כפרי ומיון עירוני, מיון של עשירים ומיון של עניים (Fried 2019), מיון פרטי ומיון ציבורי ועוד. אדם איננו יכול להיפטר מחפץ בכל דרך העולה על רוחו, אפילו לא ממסטיק שלעס; סילוקם של דברים שהשתתפו בחיינו בדרך זו או אחרת כפוף לרגולציה חברתית ברורה למדי. אין תמה אפוא שרבים מן העוסקים בחקר האשפה מצטטים את מארי דאגלס, שקבעה כי "הלכלוך הוא דבר־מה שאינו במקום" ("Dirt is a matter out of place" Douglas) (1996: 5). לכלוך, שלא כמו אשפה, טרם מוין, ולפיכך הוא יוצר קטגוריית ביניים מטרידה. בארכיון, לעומת זאת, מוחזקים חומרים שכבר הוסדרו, לכן אלה עקבות חברתיות שמוינו והוטמנו (פוקו 1972), המדברות את שפת בתי הקברות (Derrida 1995).

במילים אחרות – הארכיון נוצר מעל פני הקרקע בתהליכים חברתיים של מיון וסיווג. משנוצר – הוא קובר בעצם את עקבות המנגנונים שיצרו אותו. עבודה מחקרית בארכיון מעלה מן הקבר חלקים ממרכיביו, ומאפשרת חשיפה מחדש של אותם מנגנונים ושל הקודים החברתיים-תרבותיים שכונו אותם. היא תובעת סוג או סוגים מסוימים של פירוק בטרם (אם בכלל) הרכבה. אין פלא לפיכך כי חוקרי ארכיונים טקסטואליים משתמשים לא פעם בשפה החומרית/ארכיאולוגית כדי לתאר את עבודתם. כך למשל האנתרופולוגית אן סטולר (Stoller 2002); לצורך תיאור חלק מפעולות ייצור הידע בארכיון ופירוקו היא משתמשת במונחים כמו כרייה, חיתוך, שיכוב וכדומה.

איור 1: פריקת משאית זבל במטמנה 1938

אם עבור סטולר משמשות פעולות אלה כמטפורות לעבודה העיונית שלה, הרי שאצלנו הן קרו קודם כול הלכה למעשה – חפירה ארכיאולוגית מתחילה בפירוק. השאלה אם ניתן להבין את הארכיון מבלי לפרק אותו ולהרכיב אותו מחדש הציקה לנו. כאנתרופולוגית, למדתי להתאפק מלפרק, להפנות קודם כול את מאמצי להבנת הדבר עצמו. לשמחתי, גם שותפי הארכיאולוג ביקש להבין תחילה את מרחבי המטמנה לא רק כאזור שאליו זרקו דברים ממקומות אחרים, שהשבתם תחזיר להם את משמעותם; ראינו במטמנה אתר שהתארגן על פי פרקטיקות משלו לכדי משהו חדש. לצד הסיפור הקוהרנטי על המזבלה הראשונה של תל אביב המנדטורית, שסיפק לנו ההיסטוריון שבחבורה (בלסלב 2016), רצינו להבין אותה גם כתצרף אשפתי כשלעצמו. כתערובת/תרכובת של חלקי חפצים מעשי ידי אדם, עם שורשים, עצמות, גרעינים, אדמה, אבנים ועוד. תמהנו אם למקום הזה ישנם ארכיונאים משלו העובדים בשיטות משלהם. כיוון ששימשתי גם כאתנוגרפית של החפירה, חזרתי ליומנים כדי לאתר ולאפיין את מעשי הפירוק וההרכבה שלנו. אולי משם ניתן יהיה להתחיל את מעשה הפענוח.

בארץ החפצים החופשיים, יולי 2017

בעונת החפירות השנייה שלנו יצר השילוב בין המאמץ הפיזי לתנאי מזג האוויר הקיצוניים סוג של ספורט אתגרי. קל היה לי להשוות את מה שקרה בשעות היום לטור דה פרנס שהתנהל במקביל ובו צפיתי לעת ערב. קבוצה המתחרה בטור מורכבת ממוביל אחד או שניים ופועלים התומכים בהם, אך למעשה הכול תלויים אלה באלה. אצלנו מוביל החפירה הוא אסף, הארכיאולוג הצעיר והבכיר שבקבוצה, לצידו שני תלמידי ארכיאולוגיה לתואר שני – אלון וטליה, וביחד הם הגרעין המקצועי המוביל. ארבל ואני באים לעבוד – לחפור,

לנפות, לקלף, לקנות אוכל ולהכין טחינה. כשמנחת היום שטופה וממוינת קלות על המגשים, אסף יושב לנהל את הרישום; לוודא שפתקי הדליים הועברו אל המגשים והשקיות, ושאנחנו יודעים מאין הגיעו כל שברי הזכוכית, המתכות, העצמות, החומר הבוטני, הפורצלן, הקרמיקה, חומרי הבניין, מיעוט העץ, הפחם, הגומי, וזרורי הטקסטיל. משטח A, משטח B, או משטח C, משכבה זו או אחרת. לאחר שכולם יתפזרו לבתיהם יחזור אסף אל השטחים כדי לצייר את השכבות והחתכים ולהשכיב את הבור לישון.

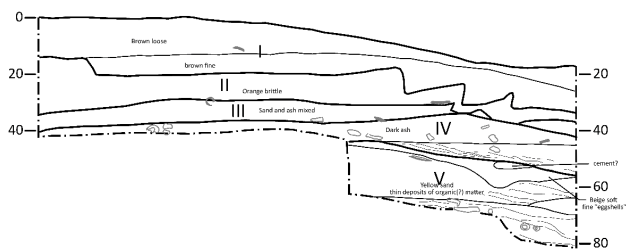
ארכיאולוגים עובדים קשה. באופן מוזר־משהו, רבים רוצים לעבוד לציידים; "תמיד חלמתי להיות ארכיאולוג/ית" אומרים רבים, וכך לעיתים גם לגבי אנתרופולוגיה, מקצועות הנשמעים כשילוב נפלא של עבודת חוץ ופנים, הנטועה במקום אך כרוכה במסעות שיש בהם הנגיעה הבלתי אמצעית ב"שטח" אך הם אמורים גם להגביה עוף. "השטח" הוא אזור האמת של המקצוע, בדיוק כמו באנתרופולוגיה, אלא שאצל הארכיאולוגים הוא ממושמע וממשמע לאי־שיעור. הם הפנימו את חוקי מדעי הטבע וגזרו על עצמם מתודולוגיות קפדניות שאליהן נוספו בשנים האחרונות שלל חידושים טכנולוגיים. הניסיונות הבלתי פוסקים של אסף לפרוע את המובן מאליו באזור המיון והמגשים לא מקריין על העבודה שלו ושלנו בשטח. שם הבור, החתכים, השכבות, הסדימנט, הניקוי, הרישום ושאר האקטים הפרופסיונליים – נותרים "כמו שצריך".

במחסן הוא מנסה למצוא דרכים להשתחרר, לשחרר את הממצאים מהמתודה ולאזור את הראש והמחשבה. לעבור על החוק הידוע "בסיס אוכל שפה"⁷, להתעלם מאפשרויות לריפוי שברים העומדות ממש לנגד עינינו, כשהחלקים שטופים על המגש ומחכים לגאולה, להתעלם מתחנוניה של טליה למצוא לחפץ נדיר וקטן קופסה שתבורר אותו מן המכלול (היא בכל זאת העניקה בית

7. כלומר בסיס הכלי, ולא שפתו, הוא נקודת ההתחלה בשחזורו.

איור 2: זכוכית מנוקה וממוינת 2016

איור 3: חתך בור A 2016

לפסלון קטן של גמל מעץ זית שאת אחוריו מצאה באחד הדליים). אסף מבקש להביט לכאוס של המטמנה בלבן של העיניים. המתח הזה בין ההקפדה המלאה על כל מה שהבור מעלה, על הניפוי, השטיפה והמיון הגס של שפע הממצאים – לבין הניסיון לסרב למיון וטיפול בממצאים בדרכים השמרניות – הוא לב העניין. אסף סימן אותו כעיקר ואני שמחתי להצטרף למגמה. לחוש בכל מאודי את הממצאים דרך הידיים, האף המלא באבק, הבגדים המטונפים, השיער הדביק, החום הכבד, שכרי הזכוכית הפוצעים את הידיים, וקמטי המים על האצבעות בסוף שעותיים-שלוש של שטיפה. לפגוש חפץ במהלך החפירה, לפגוש בו שוב בתהליך הניפוי, לקיים איתו פגישה שלישית, כמכרים ותיקים, כשהוא עולה מקערית השטיפה, להניח אותו על המגש – ואז לדעת שאני הולכת לאבד אותו. להסכים עם זה שהוא ישקע בים הזכוכית האיץ-סופי, ייעלם בין גושי המתכת שקיבלו צורות של אלמוגים בשונית המטמנה, ייאסף למרות הכתובת היפה שלו בתחתית צלחת הפורצלן – אל צלחות אחרות חסרות בית.

ההפרעה שאנו מחוללים בחייהם של הדברים ב"ארץ החפצים החופשיים" היא אלימה. אנחנו באים אליהם במקושים, מקושוניים, מייסטרינות, מטאטאי יד ומברשות ואפילו במקדחים ומחפרונים. בפעולה מוסדרת, מפוקחת, ממוסמכת, וכזו שקיבלה היתרים ומימון – אנחנו באים אליהם כשמונים שנה לאחר שהושלכו החוצה ממעגל חייהם הקודמים והובאו לקבורה – ומטלטלים אותם: מזיזים אותם, מנקים, מטהרים, שוטפים, מסדרים, רושמים, חושפים אותם לאור השמש הצורב, ומתבוננים בהם.

"כתוב על בקבוק הבירה הזה Made in Canada, וזה בקבוק בירה מניו זילנד, Arabia - made in Finland Suami כתוב על שבר הפורצלן היפה הזה, וכאן עסיס, כרמל מזרחי, תנובה ארץ ישראל, יש לשטוף ולהחזיר נקי, והנה Made in Checuslovakia או Made in Nazarat שכתוב על חלקים קרמיים של נרגילה אחת, האחרת

הגיעה מלבנון, בקבוקוני שמפו של חברות בריטיות, צנצנות של ממרח הבשר Bovril שהיה מן הסתם אהוב על האנגלים. אנחנו קוראים בהם וארבל מאתר את דומיהם בגוגל ומעביר אותם מסדר זיהוי אינטרנטי. אלה רגעים של שמחה ואינטימיות, החפצים חוזרים להיות חברתיים ותרבותיים. יש להם מולדת וזהות, יש להם שם ושימוש, לחלקם יש אפילו יוקרה ומורשת. הם מוחזרים, דרך הקריאה שלנו בהם, לְעֵבֶר מדומיין שבו היו מונחים על שולחנות האוכל בתל אביב הקטנה, שבו העלו עשן ריחני בבתי קפה לבנטיניים, שבו נמכרו בקנטינות של הצבאות שחנו כאן, נוצרו, מולאו, חצו יבשות וימים, הגיעו לכאן, נמכרו, נצרכו, הושמשו ואז – הושלכו. נשברו, התעקמו, התקלקלו, הרקיבו, נמצצו עד לשד – תם תפקידם. נאספו אל שולי החדרים, הוזזו מרשות הפרט אל רשות הרבים, נאספו משם אל הפרק הבא, המרוחק המסולק המוטמן.

בעוד אלון, טליה, אסף וגם אני עובדים כמו שצריך בבור A ובבור C – ארבל מהלך לא מעט בעונת החפירות של קיץ 2017 אחרי התעלה של השופלים והמחפרים הכבדים. כמו ציפורים החגות אחר פותחי התלמים בשדה, כך ארבל אחרי הטרקטורים, תר בעיניו אחרי חפצים (בעיקר בקבוקים) שִפְפוֹת הפלדה העלו בשלמותם.

במהלך אותו קיץ, ובמקביל לעבודת השדה שלנו, הניחו קו מים באזור צומת חולון. לשם כך נחפרה תעלה שעומקה כשמונה מטרים ואורכה כשני קילומטרים עד לכריכת אגירה חדשה שנבנתה בסמוך לצומת וגובלת באזור חפירה A. כמחצית מן התעלה הזו עוברת בשטח המטמנה, מגדירה מחדש וללא כל כוונה את המשפט "חפירות במטמנת מקוה ישראל". דרך זו של הגעה אל רבדים תרבותיים שמתחת לפני הקרקע איננה מיוחדת. רבות מן החפירות הארכיאולוגיות מתקיימות כתוצאה מפעולות בנייה כאלה ואחרות (חפירות הצלה). במקרה שלנו, החפירות הארכיאולוגיות וההנדסיות

איור 4: 'חפצים יפים' 2017

התקיימו ללא כל קשר סיבתי, והדיאלוג ביניהן הפך למעניין במיוחד. הצוות המדעי "התבונן" במה שעשו הקבלנים, בחן את הריבוד שנתגלה מאזור נחל איילון דרומה לכיוון המזבלה, צילם את השתנות הצבעים מחום בוצי כהה דרך צבעי החמרה ועד לזהוב של הכורכר והחול. השכבות האלה היו בבחינת ספר פעור ופתוח שלא התכוונו לערוך לו קריאה מדעית מסודרת, אבל לא יכולנו שלא להתבונן בו. הדרך שלנו להבין את השיכוב עברה דרך הבור ודרך הזמנת 12 קידוחי push שבוצעו באותו הקיץ ושלו מן הקרקע נחשי אדמה עד לעומק של שישה מטרים. נחשים אלה סומנו, מוספרו, נעטפו בזהירות בגלילי פלסטיק נצמד והועברו בעדינות אל המעבדה של הגיאולוג ד"ר גלעד שטיינברג.

הבקבוקים שארכל מצליח למצוא מובלים אל המחסן בדלי מיוחד וחונים מחוץ למחנה בפניה הולכת וגדלה של ארגז "הדברים היפים". ארכל אוסף רק דברים יפים, אבל אלה לא יוכלו לשמש כממצאים מדעיים כיוון שלא עלו מן הבור. עם זאת אנחנו שולפים אותם כפרונטורים מן הפינה ומתגאים בהם כאשר באים אורחים לחפירה. נהנים לראות את החיוכים על פני האורחים, את האופן שבו החפצים מעוררים אותם לזיכרונות, לרפרורים לחפצים דומים ואחרים במקומות קרובים ורחוקים. בקבוקי הגזוז, מיצי התפוזים, היינות של כרמל מזרחי, הבירות האנגליות, הקנדריות והאוסטרליות, מי המעיינות המינרליים מדרום אפריקה וניו זילנד, חנוכייה מעופרת יצוקה, צלחת פורצלן (אחח... שבורה) של בית המלאכה הגרמני הנודע Meissen – כל אלה אינם בבחינת ממצאים מדעיים כיוון שלא עלו מן הבור. ממזרים שכאלה, בני בלי בית, ילדים לא רשומים, חסרי תעודת זהות למרות שפריטי הביוגרפיה שלהם ידועים לנו יותר מאלה של הממצאים הרשמיים.

לקצב העבודה של השופלים הייתה השפעה מטלטלת על ארכל. לכאורה היו הם בבחינת חלום שהתגשם עבור אספן בקבוקים – צי של כלים כבדים עובד עבורו בשטח עשיר באוצרות, אך השפעה

שנתגלה והידיעה הברורה שיש עוד אם רק ישהה עימם היו יותר מדי. המפעיל בתאו הממוזג ראה את ארבל מתרוצץ בימים של חום שלא נרשם כמותו זה עשרים שנה ביולי, ופיתח אליו חיבה. בדיאלוג חסר קול דיברו אחד עם השני, יצרו שפה של סימנים מוסכמים שתאפשר את הביטחון הפיזי של ארבל ואת הצלחת העבודה המשותפת. כמו ענק עדין היה המפעיל מרים לפעמים בכפו ערימה עצומה ומניח אותה ברכות למרגלותיו של ארבל, ספק אומר: הנה לך אולי כאן יש משהו.

במידה רבה המפעל המקביל של ארבל שימש לנו כמקור ניחומים על העריצות המדעית שגזרנו על עצמנו. פינת הדברים היפים בשולי המחסן הייתה ערובה לכך שאנחנו באמת מדברים עם עולם חומרי בעל זהויות תרבותיות ותפקידים חברתיים הניתנים לשחזור; שחזור שהחלטה המדעית של אסף ושלי ביקשה להשהות. התאוה להחזרת החפצים לחייהם הקודמים הייתה בבחינת חטא אינטלקטואלי שהפך מקור לבדיחות סביב שולחנות השטיפה והמיון: "הנה שני חלקים של צלחת יפה שאני ממש לא מתכוונת לחבר" או "הנה כתובת מעניינית שעוד לא ראינו והיא אולי product of the north county or country אבל מה זה חשוב, בין כך אין לי מה לחפש את החלק האחר של בסיס הבקבוק היפה הזה – אסף לא מרשה...". אסף, שקיבל את תפקיד המדען הנוקשה, שיחק את הטייפ קאסט שלו בהקפדה, בהומור וברפלקסיה. על ארבל התבונן כמו אב בכנו השוכב. הוא נציג המצפון של המדע, כשהילד עדיין מורשה להתעסק עם האיד שלו. כך יצאו הכול מורווחים. עם הטרקטורים שחפרו בעיוורון בתוך המטמנה ועם הבורות המסודרים והמוקפדים שלנו, קיבלנו בלא כוונה יותר ממה שרצינו.

ארכיאולוגים נוטים לבקר אלה את אלה במהלך ביצוע החפירות. תנועת אורחים סקרנית זו חלה גם עלינו ועוררה שמחה לא מעטה. סוג של הכרה בחשיבות פוטנציאלית של המהלך ואפשרות ללמידה

הדדית בשדה עצמו. אנתרופולוגים אינם נהנים מאפשרות שכזו – למרות שבמחצית הראשונה של המאה העשרים עבדו רבים מהם בקבוצות שנקראו כמו בארכיאולוגיה "משלחות". היום, ביקור של אנתרופולוגית אחת בשדה המחקר של רעותה הוא בבחינת מציאות נדירה.

על סמך עונת החפירות הקודמת ידעתי כבר שארכיאולוגים יודעים איך מתנהגים בבורות. מה שואלים, מה רוצים לראות, איך מעריכים בור יפה וחתכים מבטיחים. יש טקס מקדים קצר שמתקיים במחסן, יציאה לאזור החפירה כדי להכיר מקרוב את "מבוע האמיתות"; שיחה מקצועית נשענת על "קריאת הבור" הנמשכת גם במהלך החזרה אל אזור המיון עם סיכוי להפעלת הגזייה והרתחת קפה. אסף, ארבל ואני הזמנו אנשים שונים לבקר אותנו, והטקסים חזרו על עצמם בשינויים כאלה ואחרים בהתאם לאורח/ת ולמארח/ת. נגיעת כפות הרגליים בשדות מקוה ישראל, התנועה המשותפת "בשטח" אל ומן הבור, יצרה רגעים של שיתוף ואפשרות למחויבות כלשהי. העובדה שהשדה פתוח למבקרים חיזקה את האתוס של השקיפות המדעית – לכאורה מעבדה פתוחה, דבר אינו מוסתר, אולם הירידה לפרטים תמיד השתנתה לפי האורח; למי מראים מה ומדוע, מה מעניין את עינב מהבנק הגנטי במכון וולקני, מה מעניין את אורן אקרמן הגיאומורפולוג, ואילו רן מרשות העתיקות שחשף מחסן בקבוקים אדיר של הצבא הבריטי מזמן מלחמת העולם הראשונה – מה הוא ירצה לראות? והאורחים מהמועצה לשימור אתרים? והשותפים שלנו מאיגוד ערים דן? ובעלי הבית ממקוה ישראל, למה הם מצפים?⁸

החפירות השונות שהתקיימו באתר רק העצימו את הקושי להימנע ממיונים וקלסיפיקציות של הממצאים. לכל חפירה היו מניעים, מתודות, סוכנים וכוונות שונים. הפיתוי לעשות סוציולוגיה

8. בעניין דומה בחפירה ארכיאולוגית אחרת ראו Edgeworth 2003.

לסוגי החפירות היה חזק, אולם כאתנוגרפית המספרת את החפירה חיפשתי דרכים לתאר את אי-השקט שנכרך סביב המיזן, ולמצוא חלופות להבנת מה שנמצא מתחת לפני הקרקע ומה שהוצא – שאינן נופלות למיונים קיימים. כך או כך מצאתי שאני חגה סביב הקרום של פני השטח, אותו סדין המבחין בין המרחבים החברתיים שלנו וממילא גם של החפצים, לבין מה שנקבר. הבנתי פתאום שאולי נקרתה לי "הארץ של החפצים החופשיים". המרחב שבו בני האדם אינם חלק מן החיים של החפצים והם מנהלים את ענייניהם בינם לבינם. המטמנה כולה אנתרופוגנית – כלומר היא כוננה בשותפות עבודה עם המין האנושי, אבל מרגע שנעשתה ונעזבה על ידינו – חיה ממשיכים. האם יש לי דרך להבין חיים אלה, ואם ישנה, מהי חשיבותה? מבין התשובות השונות שניתן לתת לשאלה זו, כבשה אותי האפשרות לפענח סוף-סוף מה זה סוכנות (agency) של אובייקטים. שהרי שם, מתחת לפני האדמה, הם פועלים על עצמם ועל אחרים בלעדינו. מה לעזאזל הם עושים שם?

פני השטח, surface

"אין דבר שקל יותר לשלוט בו מאשר משטח פני קרקע של כמה מטרים רבועים. דבר אינו חבוי או מפותל, אין צללים או כפל משמעות" (Latour 1986: 26). המונח "פני השטח" שברירי. יש בו טעם של השטחה, כיסוי, של לכאורה, של "על פניו" או "על פניה" – ורמז לקיום אחר, אולי סולידי יותר, הנמצא "מתחת לפני השטח". הארכיאולוגיה יורדת מטה, במעין משימה לגלות את הפנים שמתחת, את מה שמוסתר. לאתגר באופן זה את הפנים שמעל, להשלים בהם חלקים חסרים, לשנות את פנינו. לאמצעים הצנועים שעמדו לרשותה של הארכיאולוגיה לצורך החדירה למעמקים נוספו לאחרונה שיטות של צילום חודרני דרך פני השטח, דימויים והדמיות, כמו גם קידוחים כירורגיים אל מתחת

איור 5: דמוגרן מתוך *Stranger things*

לקרום המפריד. הרצון להבין את מה שקיים מתחת לפני הקרקע מבלי לפרק, לטלטל ולחלץ חלקים ממנו יבוא על סיפוקו ככל שאמצעי השיקוף וההדמיה ישתכללו. בינתיים נותרו המעמקים הנמצאים "מתחת לפני השטח" עלומים ברובם עבורנו, וממילא הפכו למרחבים מסתוריים. ככאלה הם נוחים לעבודות הדמיון והאמנות המשמשים את המין האנושי לא פעם להשלמת ההבנה והייצוג של הנמצא והנעלם (Hecht 2018).

האחים דאפר (Duffer) הציעו למשל בסדרת הטלוויזיה *Stranger Things* (2016-2017) "עולם הפוך" – the upside down. הסדרה מתחילה מעל לפני השטח בעיירה הוקינגס, אינדיאנה, בשנות השמונים של המאה הקודמת. החיים בה נראים כקלישאה של העיירה ש"מאום לא קורה בה". האווירה צבועה בתערובת של שעמום, שמרנות ומעט צביעות מתבקשת, קורטוב של תשוקות לא ממומשות, אנשים המכירים אלה את אלה ובודרך כלל מאירי פנים. לשוטר המקומי אין הרבה מה לעשות. אולם מתחת לקרומי הקרקע מתקיים עולם אחר לגמרי, שאותו מתאר מייק, אחד מגיבורי הסדרה, כממד שהוא השתקפות אפלה או הדהוד של עולמנו: מקום של רקב ומוות, מרחב של מפלצות הנמצא סמוך אלינו אך איננו מבחינים בו.

בין העולם העליון לעולם התחתון ישנה הקבלה טופוגרפית; לדרכים, לערוצים, ולנתיבי התנועה שמעל לפני השטח ישנן מקבילות בעולם שמתחת. העולם ההפוך אפל ולח. הוא מאוכלס ביצורים היברידיים לחלוטין, נתיביו מדופנים בממברנות ובעורקים בעלי כוח תנועה צמחי/חייתי. בתוך נתיבי התנועה התת-קרקעיים חיים גם humanoids, טורפים הקרויים "דמוגורגונים", שהם תערובת בין חי/צומח/אנושי. הם נראים ככלבים שריירניים, ראשם הוא כצמח טורף הנפתח ומגלה שיניים מכלות. עם זאת הם יודעים לנוע בזקיפות מסוימת על שתי הרגליים האחוריות ומסוגלים לייצר קשר עם בני אדם. קיומם מתחת לפני הקרקע אינו נוגע לאלה שמתקיימים

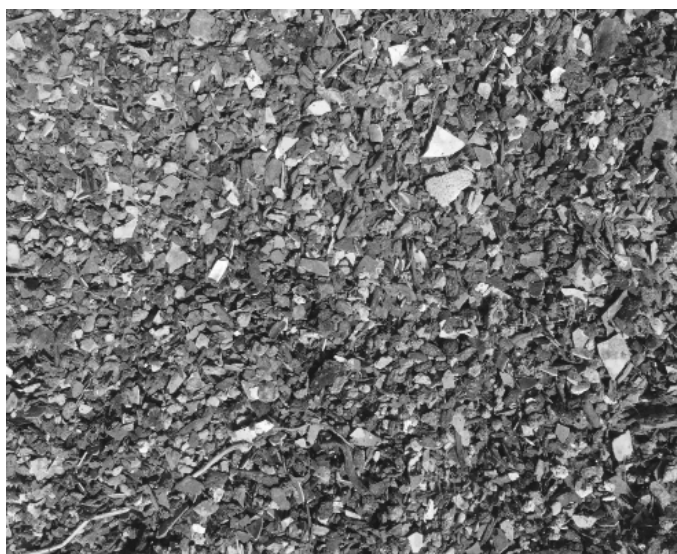
מעליו, עד הרגע שבו ילדה שנחטפה להיות "חיית מעבדה" במרכז ניסויים מגודר בשולי העיירה פתחה פתח בין העולם העליון לעולם התחתון. בכך אפשרה לעולמות התחתונים לצאת משליטה ולהתערב בנעשה ממעל. גיבורי הדרמה מנסים להשתלט על הכאוס התת-קרקעי ולסגור את הפורטלים המאפשרים תנועה מכאן לשם ולהפך. ניסיונות אלה מהווים שיעור במתודות אנתרופולוגיות של הכרת האחרים ויצירת קשר עימם. האהבה, החברות והמסירות האמהית, כמו גם הטכנולוגיה והדמיון – מתגלים ככלים יעילים לניהול משברים. בסוף העונה השנייה פני השטח נרגעים. משאירים לצופים לחשוב אם השקט מתקיים ממש, או רק על פני השטח.

במקרה שלנו במטמנה, מה שנמצא מתחת לפני השטח נזרק ונקבר במתכוון. סולק מעל פני השטח, לא נקבר בטעות (על פי רוב), הודר בשלבים שונים מהמרחב החברתי עד שהגיע למקום קבורתו. שם נחו הדברים מתחת לפני השטח לפחות שמונים שנה. מה הם עשו שם? איך להם ב־upside down, בלא החברתי? במקום שבו אין בהם צורך או שימוש על ידי בני האדם, במקום שבו אינם יכולים להפעיל סובייקטים אחרים, אך בהחלט יכולים להפעיל ולהשפיע אלה על אלה, וכולם על הסביבה הדוממת וצומחת אשר מכילה אותם? האם יצרו עולם מקביל והפוך? ואולי עולם אחר?

upside down מניח היפוך בינרי מעולמנו, אולם הסדרה המוזכרת לעיל הצליחה לייצר תמונה מורכבת יותר. אולי כדאי לפיכך לתאר את העולם שמתחת כ־underground, עולם תחתון, מרחב שאינו סר בהכרח למשמעת של העולם העליון, ולפיכך הוא גם בעל יכולות חבלה בסדר העילי. הסדרים שלו נקבעים על ידי הסוכנים המאכלסים אותו, והם יכולים להיות דומים או שונים לאלה שממעל – אך אינם חייבים להיות הופכיים לו.

מה קורה בעולם שמתחת לפני השטח שלנו? יש שם, לדבריו של הגיאולוג גלעד שטיינברג, מפעל אנתרופוגני. כלומר, החפצים, שהם אנתרופיים (תרבותיים) ולכן סוכנים שלנו במידה

איור 6: תערובת החומרים האנתרופוגניים והאחרים

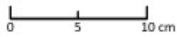
מסוימת, סיימו לעבוד עבורנו ואיתנו והפכו לסוכנים עצמאיים העובדים מתחת לפני השטח כל הזמן, ומייצרים שכבה. בסוף, אומר גלעד, הם יהפכו לקרקע. כלומר חלקי החפצים המתורבתים/אנושיים יהפכו לשכבה גיאולוגית כך שלא ניתן יהיה להבחין בקלות בין חלקיהם לבין חלקים "טבעיים". העבודה שלהם מתחת לפני הקרקע תרחיק אותם מאיתנו עוד יותר. אנחנו סילקנו אותם מהמרחב החברתי, והם בכוח הפעולה שלהם מתמזגים עם הלא חברתי, או מה שאנחנו קוראים טבעי: אדמה, צמחים, אבנים וכדומה. התהליך שגורם להשתלבות זו של החומר האנתרופוגני עם ה"טבעי" הוא של שבירה והתחלקות אין-סופיים, כלומר אם, למשל, נשברה בביתנו צלחת וניסיונות האיחוי שלה כשלו, אנחנו משליכים אותה. מכאן היא תמשיך את תהליך התחלקותה לחלקים – כל העברה וטלטול שלה יוסיפו מן סתם למניין השברים שלה. עם הגעתה למנוחות בחלקת הקבר שלה במזבלה, היא ממשיכה לעבוד. הפעם ללא הגורם האנושי. חבריה המתורבתים שהושלכו גם הם יעזרו לה ולעצמם להמשיך את תהליך ההתחלקות. החיים ביחד מתחת לפני הקרקע מייצרים ביניהם מגעים, חיכוכים שחיקות וכדומה, הגורמים להמשך תהליך ההתחלקות וההתמזגות עם כלל המרכיבים האחרים הנמצאים מתחת לפני השטח. בתוך השפה המטפורית של העולם העליון מול זה התחתון, אין כאן תמונת ראי בינרית כלל וכלל, יש כאן התמזגות וחבלנות בכל ניסיון למיון והפרדת חומרים. החפירה מפריעה לפיכך לתהליך זה, קוטעת אותו. מייצרת שוב את ההפרדה בין החפצים לבין יתר המרחב הלא אנושי שלהם. שולה אותם בחלקיהם, בשבריהם, מן ההקשר החדש שלהם, ממיינת אותם, שוטפת, מנקה, מטהרת, מאחה, מרפאה, ומשיבה את החומר האנתרופוגני למרחבים שיש בהם סדר חברתי. ביכולתו של התהליך הארכיאולוגי גם להעניק לחלקים אלו ערכים חברתיים מחודשים כממצאים מדעים, חפצי מוזיאון, פריטי אספנות ועוד.

היכולת לעמוד מול הרצון ל"אחות את השברים" גדולה יותר כאשר שברים אלה הם אשפה בת מאה שנים. לא כך הם פני הדברים כאשר מדובר ב"עתיקות". אולם כיוון שהעתיקות של היום הם הזבל של פעם – או הזבל של היום הוא העתיקות של העתיד, כדאי ללמוד משהו מנחיתות החפצים שלנו על המובן מאליו הארכיאולוגי, ולא פחות מכך על הצרכים שלנו להרכבה, איחוי והשבה, או בסוציולוגית – לכינון סדר חברתי מחודש.

הארכיאולוגיה הביקורתית והסוציולוגיה של הארכיאולוגיה דנו במורכבות המניעים של החופרים, ובקשר שבין מניעים אלה, הלוקחים אותם אל מתחת לפני השטח, לבין מה שמתחולל על פניו. בהקשר הישראלי בולטים מחקריו של מיכאל פייגה; "פני השטח", אצל פייגה, אינם קרום דק המפריד בין מה שנראה לבין מה שנסתר, אלא מה שמפריד בין המציאות החברתית הקיימת לבין ממצאים קבורים שיכולים לשנות אותה (פייגה 2009). כל המהלך כולו הוא סוציולוגי, אין בו מקום לחומרים עצמם אלא כראיות בידי אלה האוחזים בהם. במילים אחרות, לחומר, אצל פייגה, אין אייג'נסי משלו. הוא מקבל את משמעותו רק דרך הכפפתו לסדרים או מיונים הנכפים עליו על ידי מי שמפרשים אותו.

הניסיון שלנו להבין את התצרף האשפתי כ"ארץ החפצים החופשיים" הוא אחר. ניסיון זה מושפע מן הספרות המחקרית הענפה המבקשת ללמוד מעולם החומר עצמו (Ingold 2010, 2012), כלומר מהתהליכים שהחומרים מבצעים מטעמם ומטעם השותפים האקולוגיים שלהם. ממצאי החפירה במקוה ישראל מצביעים בבירור על התחלקות מתמשכת, התמזגות עד דק, חיבורים והתכות של חומרים אלה לתוך אלה.

תהליכים אלה מצביעים על התרסה, או למצער אדישות, של

איור 7: 'אלמוגי המתכת' (צילום אסף נתיב)

העולם התחתון לסדרים ולמיונים הנהוגים בעולם העליון.⁹ המהלך האנתרופולוגי המתבקש, לפיכך, הוא לא לכפות על התצורה האשפתי את הרצון האובססיבי שלנו לסדר, אלא ליטול ממנו שיעור על אפשרויות נוספות של התארגנות במרחב. למשימה הזו בדיוק מגייסות אנתרופולוגיות כמו גבריאאל הכט, אנה צינג, דונה האראווי או סוזן בארד את האנתרופוקן. כמושג בהתהוות, האנתרופוקן מאפשר משחקיות מחשבתית ולשונית שמכילה את אי-הסדר ואי-הוודאות של העת הזו. הוא זה שמאפשר להם לדבר את העבר ההווה והעתיד, את הטבע ואת התרבות, את המוסדר ואת ההיבריד, ובעיקר את הידוע ואת המדומיין. אין תמה איפה שמרחב זה, כפי שטענתי בפתח הדברים, רדוף רוחות, עשיר במפלצות, וידידותי ליצורים המסרבים למיונים מוכרים.

שפתו המגוונת של האנתרופוקן – סיכום

במקום לכתוב אתנוגרפיות פשוטות ולעניין, רבים מן האנתרופולוגים היום מייצרים מפגשים קרוס וטראנס-דיסציפלינריים עם אמנות ואמנים, עם מדעי החיים ומדענים, עם סיפורים ומספרי סיפורים. כל זאת כדי להתגבר על מגבלות הידיעה החד-דיסציפלינרית ועל הפרקטיקות והמגבלות שהיא משייתה (Chua and Fair 2019: 9).

סקירת הספרות האנתרופולוגית שנכתבה על האנתרופוקן מגלה, על פי צ'ואה ופייר, כי הכותבים כבר אינם מתנסחים "ישר ולעניין". כדי להתגבר על מגבלות השיח המדעי פונות לא מעט מן הכותבות אל סוגות סיפוריות מגוונות אחרות, כאלה המשוות את צורכי ההסדרה של המדע.

9. זאת מבלי להיכנס לדיון על מודעות או התכוונות של "העולם התחתון", אלא רק על פי ממצאי החפירה.

העבודה במטמנה והסירוב לטהר, לנקות, לרפא, לחבר ולאחות חפצים העמידה אותנו בניסיון דומה; הניתוקים והחיבורים שנוצרו ב"ארץ החפצים החופשיים" במהלך כשמונים שנה העמידו אותנו מול ישויות היברידיות חדשות, שיותר מכול דבר אחר אתגרו את החלוקה שבין האנושי ללא אנושי. האנתרופולוגיה ידעה תמיד להכיל את היצורים הלא אנושיים בתוך העולם שבו חיים האנשים (הלא מערביים על פי רוב) שאותם למדה. המפלצות, היצורים ההיברידיים, השדים והרוחות תוארו בפרוטרוט, וכך גם שלל המופעים (הדתיים, אמנותיים, רפואיים) שבהם קיבלו ביטוי מיוחד. המהלך האנליטי ביקש להבין את המפלצות (to make sense of the monsters) והעביר אותן תהליכים של ניקוי, טיהור והסדרה, עד שהפכו להרחבה תרבותית/פסיכולוגית של האני והאנחנו. במאה התשע-עשרה עדיין הציפו את המרחב התרבותי המערבי שלל שדים, רוחות ומפלצות, אולם אלה טואטאו אל מרחבי הבדיה והפנטזיה במהלך המאה העשרים. המפלצות של המאה העשרים ואחת מסרבות לטיהור ורציונליזציה – להפך – הן באות לשבש סדרים נתונים בתוך המדע, להרחיב את מישורי הדמיון והיצירתיות, כמו גם את הסקרנות והמחויבות שלנו כאנשי מדע. מילת המפתח המאפיינת את מופעיהן היא השתרגות (entanglement) – סביכות, מסובכות, סוג של פלונטריות. מופע חשוב כזה התרחש בכנס באוניברסיטת קליפורניה סנטה קרוז ב-2014 ובספר שיצא בעקבותיו ב-2017, הנושא את השם *Arts of Living on a Damaged Planet: Ghosts and Monsters of the Anthropocene*. הספר מחולק לשני חלקים: רוחות ומפלצות. לפני שאידרש לישויות אלה, כדאי להתעכב על האובייקט עצמו. היוצרות הקפידו לטפל באובייקט/חפץ/ספר; זה עבר שיבושים, הפרעות וחידושים שחיבלו בהתנהלות המובנת מאליה כלפיו. סוגי נייר, גופנים, מבנה, תוכן, צורת הדפסה, עימוד, כיווני קריאה ועוד – נחשבו מחדש כדי לגרום לקוראות לעזור,

להתבונן, לעבוד עם הגוף, הידיים, העיניים והמחשבה ביחד. הכותבות המגיעות מתחומי מחקר מגוונים מייצרות פלטפורמה נדירה יחסית שבתוכה מתנהל דיאלוג בין חוקרים ממדעי החברה, הרוח הסביבה והחיים. כל חוקרת בתחומה ובדרכה תורמת לקריאה שכדי לאפשר למינים השונים להמשיך ולהתקיים ביקום יש להחליף את היחידניות (אינדיווידואליזם) בחיבוריות, ואת התחרותיות והבדלנות בסולידריות והדדיות. הרוחות רודפות אותנו מן העבר הרחוק והקרוב, והמפלצות כבר כאן איתנו כדי להזכיר לנו שאנחנו עשויים מחומרים מרובים התלויים/סבוכים אלה באלה.

הסיבוכיות הזו, המאפיינת את עידן האנתרופוקן, איננה רק של המינים אלא גם של המרחבים והזמנים. כך למשל כותבת האנתרופולוגית גבריאל הכט, שנפנית גם היא לספרות המדע הבדיוני כדי לתאר ולנתח את ממצאי עבודת השדה שלה במכרות באפריקה: "חשיבה בעזרת מושג האנתרופוקן מרחיבה את תפיסת הזמן והמרחב שלנו, היא מותחת את ההווה באמצעות תיאורי העתיד שהיא מציעה (Hecht 2018: 113), וכן "בחלומות מדע בדיוניסטיים, על מסעות בין כוכבים חוצים הגיבורים מרחקים שלא ניתן לגשר עליהם במסגרת המכניקה הניוטונית המקובלת. הם מגיעים ליעדים בלתי אפשריים, לעולמות המלמדים אותם דרכים חדשות לראות ולהיות. הבה ננסה גם אנו לבצע מסעות בלתי אפשריים שכאלה (ibid: 115).

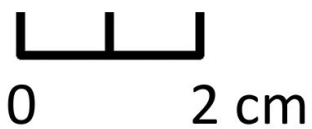
סקירת הספרות על אודות עידן האנתרופוקן באנתרופולוגיה מגלה אכן שהוא מציע שפות חדשות, מסעות חדשים, וסדרים אחרים שאינם מוטרדים מן הפרום, החלקי והמטושטש (Chua and Fair 2019). דרכו ניתן לחבר את העולמות הגלויים שמעל עם הנסתרים שמתחת, לטשטש את הטבעי והתרבותי, לחבר בין הצומח, הדומם והחיים למיניהם (Tsing 2015; Haraway 2015), ולנוע במכונות הזמן בין העבר ההווה והעתיד (Barad 2017).

ככזה, המרחב של האנתרופוקן מאפשר גם רפלקסיה וביקורת. כיצד אם כך מסייע המושג בפענוח מעשיהם של השותפים ב"ארץ החפצים החופשיים"?

מרגע שהונח לחפצים, הם פעלו על עצמם ועל האחרים באופן שהרחיק את האתר ממופע שניתן לקרוא לו מטמנה (landfill). השחיקה, ההתפרקות, ההידבקות, ההתכה וההתחלקות לא הותירו הרבה חלקים ברורים דיים, הניתנים למיון וקטלוג חוזר. החפצים איברו את עצמם לדעת. הלכו והתנערו מזהותם – לא רק הזהות החברתית אלא גם זהותם התרבותית, כחפצים מעשה ידי אדם. רובם ביצעו את "הטריק של הודיני" ופשוט נעלמו, השאירו מאחור רק 20% מנפח האשפה שהוטמנה בשעתה. עתה, משאנו מוצאים אותם, לאחר כשמונים שנים של עבודה, בארץ החפצים החופשיים, מסתבר שרובם הצליחו לחמוק מזהות כלשהי.

חוקרי תרבות חומרית מנסים מזה זמן רב לאפיין את טיבה של "הסוכנות" של החפצים. המטמנה יכולה לשמש בהחלט כמקור למידה בעניין זה. מרגע שהחפצים סולקו מן המרחב החברתי שבו נוצרו ובו נטלו חלק, הם המשיכו לפעול בינם לבינם ובינם לבינן סביבתם החדשה. פעילותם זו – או אם נרצה סוכנותם – סייעה להם להתנער ולהתפרק מזהותם הקודמת. אם הצלחנו לזהות פרט זו או אחר הרי זה משום שהגענו אליו מוקדם מדי.

איור 8: המפלצת שלונו. אבן, מתכות וחלק ממערכת שיניים תותבות, שהתחברו לתרכיב מתחת לפני האדמה (צילום אסף נתיב)

מקורות

- בלסלב, ירון. "עיר עברית עם אשפה עברית". ישראל 24 (2016): 271-300.
_____. "מגב רקבון ועפר. מאבק רוויזיוניסטי במזבלת תל אביב".
עתמוז 263 (תשע"ט/2019): 9-12.
- דרידה, ז'אק. מחלת ארכיב, תרגמה מיכל בן-נפתלי, תל אביב: רסלינג,
2006.
- עפרת, גדעון. ספרות הארכיב, 2014. <https://gideonofrat.wordpress.com/2014/03/19/%D7%A1%D7%A4%D7%A7%D7%95%D7%AA-%D7%90%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%91/>
- פייגה, מיכאל. "הקהילות מדומיינות של הארכיאולוגיה: על לאומיות,
אחרות ופני השטח". תרבות דמוקרטית 12 (2009): 167-205.
- Barad, K. "No small matter: mushroom clouds, ecologies of nothingness, and strange topologies of spacetime mattering". In: *Arts of Living on a Damaged Planet: Ghosts and Monsters of the Anthropocene*, edited by Tsing, A.L. Swanson, H. Gan, E. and Bubandt, N., 103-120. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017.
- Baranzoni, S. and Vignola P. "Preliminary Notes". *Azimuth* 9 (2017): 9-16.
- Chua L. and Fair H. "Anthropocene". In: *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*, 2019. <http://www.anthroencyclopedia.com/entry/anthropocene>.
- Douny, L. "The Materiality of Domestic Waste". *Journal of Material Culture* 12(3) (2007): 309-331.
- Douglas, M. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge, 1996.

Edensor, T. "Waste Matter – The Debris of Industrial Ruins and the Disordering of the Material World". *Journal of Material Culture* 10(3) (2005): 311-332.

Edgeworth, M. *The Acts of Discovery: An Ethnography of the Subject-Object Relation in Archaeological Practice*. Doctoral thesis submitted to the University of Durham, 1991.

Elor, T. and Schechet, N., 2000. <https://www.tamarelor.com/images/stories/articles/zones%20of%20suffering%20ethics%20and%20ethnography.pdf>.

Evans, R. Nomenclature. "Narrative, and Novum: The Anthropocene and/as Science Fiction". *Science fiction Studies* 45(3) (2018): 484-499.

Feige, M. "The Imagined Communities of Archaeology: On Nationalism, Otherness, and Surfaces". *Democratic Culture* 12 (2011): 167-205.

Foucault, M. *The archeology of knowledge*. New York: Pantheon Books, 1972.

Fried, T. *Turning Garbage into Waste: A Sociomaterial History and Ethnography of Household Trash in Israel*. Ph.D. submitted to Bar Ilan University, 2019.

Haraway, D. "Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin". *Environmental Humanities* (6) (2015): 159-165.

Hawkins, G. *The Ethics of Waste: How We Relate to Rubbish*. Lanham: Rowman & Littlefield Pub., 2006.

Ingold, T. *Bringing Things to Life: Creative Entanglements in a World of Materials*. ESRC National Centre for Research Methods NCRM Working Paper Series. Working paper #15. 1-14, 2010.

- Ingold, T. "Towards an Ecology of Materials". *Annual Review of Anthropology* 41 (2012): 427-442.
- Hastrup, K. "Social Anthropology. Towards a pragmatic enlightenment". *Social Anthropology* 13(2) (2005): 133-149.
- Hecht, G. "Interscalar Vehicles for an African Anthropocene: On Waste, Temporality, and Violence". *Cultural Anthropology* 33 (2018): 109-141.
- Latour, B. "Visualization and Cognition: Thinking with Eyes and Hands". *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present* 6 (1986): 1-40.
- Nativ, A. "On the object of Archeology". *Archeological Dialogues* 25(1) (2018): 1-21.
_____. *Archeological Art* (under review), 2019.
- Reno, J. "Your Trash is Someone's Else Treasure: The Politics of Value at a Michigan Landfill". *Journal of Material Culture* 14(1) (2009): 29-46.
- Sagan, D. "Beautiful Monsters: Terra in the Cyanocene". In: *Arts of Living on a Damaged Planet: Ghosts and Monsters of the Anthropocene*, edited by Tsing, A.L., Swanson, H. Gan, E. and Bubandt, N., 169-174. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017.
- Stoler, A.L. "Colonial Archives and the Art of Governance". *Archival Science* 2 (2002): 87-109.
- Simon, B.Z. "The limits of Anthropocene narratives". *European Journal of Social Theory* (2018): 1-17.
- Strasser, A. *Waste and Want: A Social History of Trash*. New York: Henry Holt and Company, 2014, p. 5.

Tzing, A. "A Feminist Approach to the Anthropocene: Earth Stalked by Man". A talk given at the Barnard Center for Research on Women, Dec 18, 2015. https://www.youtube.com/watch?v=ps8J6a7g_BA.

Turkle, S. *Evocative Objects: Things we Think With*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2007.

Zimring, C.A. "Introduction". In: *Encyclopedia of Consumption and Waste: The Social Science of Garbage*, edited by C.A. Zimring and W.L. Rathje, xxv–xxvii. Thousand Oaks, Calif: Sage Publications, 2012.